

Varga Csaba

FEHÉRVÁR MIÉRT FEHÉR VÁR?

I. PÁR SZÓ A NYOMRA VEZETŐ RÉGI MAGÁNHANGZÓ KETTŐZÉSÉRŐL

Távoli eleink szerették díszíteni a szavakat a magánhangzók kettőzésével. Ez az ősi szokás ma is sok helyen megtalálható, pl. a kórógyiaknál egészen általános : jou > jó, keáontáol > kántál, keáoijha > kályha, száójáora > szájára. E kiejtési mód beláthatatlan régiségét jól igazolja, hogy az ősnyelv ógörög néven elhíresült ágát ugyanígy jellemezte a magánhangzó kettőzése (a régi szónévi sz ma sok esetben s) : oütész [ουτεςς] = ütés; noészisz [νοησιςς] = nézés; teléisz [τεληειςς] = teljes (csángóban ma is teljesz), roipdosz [ροιπδοςς] = rördös; kaülosz [καυλοςς] = kalász. A magánhangzó kettőzés jobbára eltűnt a mai hivatalos nyelvezetből, de kitörölhetetlen nyomokat hagyott. Például a díszítő magánhangzó sok esetben mássalhangzóvá „erősödött”, miáltal két szótagúvá vált a szó (és így természetesen zavaróan eltorzult a szógyök). Ekként egy gyöknek két, olykor több kiejtési változata is keletkezett s ezek azonos volta pedig lassan elhomályosodott az emlékezetben. Például szó egykori alakja : szöü, ez bővítménnyel szöüeny. Szöüeny ü > v módosulattal lett szövény, mai kiejtéssel : sövény. Viszont egy másik ágon a magánhangzók összevonása révén a szöüenyből szőny lett, s ez áll a szőny-eg szóban.

Vagyis sövény (szövény) és szőny egy és ugyanazon szó – eltérő kiejtéssel. (Mint pl. csavar = csűr, zavar = zűr.)

II. FE ÖSGYÖK JELENTÉSÉNEK VÁZOLÁSA

A fehér szó gyöke : fe. Magánhangzója nem kötött, lehet fő, fi, fé, fű, fű, fo, fő, fa is, de először maradjunk a legrégebbi, fe változatnál.

A fe a ho ősgyök h > f kiejtési változata (mint fentereg > hentereg, fillér > heller, de a kínaiban a fe még az eredeti h-val szerepel : hie).

A fe (ho) ősgyökben a magasság, a valami fölé emelkedés, a valami fölött lévőség (pl. hó) fogalma rejlik. A bő jelentéstartomány bennünket itt érdeklő része jól kirajzolódik a fe néhány bővítményéből :

- 1) Fe az iránymutató l képzővel : fel. Felső, felnő, felér, felhő, fel-el, felmond, felség, felszín stb. Megjegyzem, hogy fel-t > felt (mint han-t, cson-t) szó azonos a feld, föld szóval, mert felül van, felülre került.
- 2) Fe d-vel : fe-ed > fed, mintegy valami fölé tesz, takar, ebből fedém, fedő, fedél, fedez, lefed stb.
- 3) A fe ősgyök a valamely magasságon való tartózkodást, létezését jelölő -en bővítéssel : fe-en > fen (az n kettőzése – fenn – csak hangsúlyozás). Ez áll a fen(n), fön(n), fen(n)költ, kétszerezve a bővítményt : fennen (régiesen : fennyen) szavakban. A fen gyök az n lágy változatával : feny. A helyet mutató t-vel toldva : fent.

Álljunk meg egy pillanatra a fen = feny gyöknél.

III. FEN, FENY

A régi, szerves gondolkodású szóalkotók nem csak a térbeli helyzetet tekintve legfelül lévő, hanem az érték, minőség legfelsőbb fokát is a fen, lágyan ejtve : feny szóval nevezték meg, mint fennen lévő.

- 1) *Ha valamely ügy értéke a legfennebb való* : fentes. Ezt ma mély hangrendben ejtjük : fontos. De a fentes kiejtés is él : benfentes – ben fentes = fontos, azaz egy adott körön belül magas helyzetű. Aki fontoskodik, az fenteskedik, fent lévőnek igyekszik lát-

szani. Aki pedig fontol, az fentel : latolgatja, hogy a vizsgált valamik melyikének értéke állhat fentebb, feljebb.

- 2) *A legmagasabb fokú világosság* : fen, feni (fent lévő). Fen lágyan ejtve : feny, fény. Vagyis fe, fő, a világosság felső foka, ragyogás. Fényes = fennes, az s hang megjelenése előtti időkből : fénesz (a csángók ma is így ejtik még.) A fény szó kettős magánhangzóval : féiny. Az ógörögben még keveredett a többféle kiejtés, s pontosan ki is tetszik a változatokból, hogy fényes valóban fennes. Ógörög fénnoz [φαινωσ] = fennes : fényes, ragyogó; féinosz [φαινοσ] = fényes, ragyogó; fané [φωνη] = fénye : fáklját értettek alatta. (A Vénusz szó sem egyéb, mint Fennes, azaz Fényes, csángósan ejtve: Fénesz.)

Hogy mennyire a fe ősgyökről van itt szó, jól jelzi az is, hogy az ógörögök a csupasz fe, fa ősgyökkel, és -en (-eny) bővítésével is kifejezték a fényt : fén, fan, fain. Mert hogy ógörög fáó(l) [φω] ugyanaz, mint a féinó(l) [φαινω], ma egyaránt „fényel” : világossá tesz, felragyog. További kitekintésként érdemes említeni még, hogy a latin *fantázia* szó elején is a fan = fény szó szerepel, például „fény, avagy világosság gyúlt az agyában”, „lángész”, „fényes elme”, „megvilágosodott”.

- 3) *Az íz legfennebb lévő foka* ugyancsak fen, fin (fennes, „fénylő, ragyogó“ íz), ebből : finom. Olasz fine, angol fine, német fein, francia fin, arab fann.
- 4) *A légység legmagasabb foka, avagy könnyed mozgás* : finom, de ez más alapgondolatból ered, mint az íz felső fokának megnevezése, bár a gyök ugyanaz. Ez a finom a fi (mint még csak felfele emelkedő, növekvő), mint pici gondolatából fakad (ld. fiatal, a III. pontban).
- 5) *Az erős hang, vagy tiszta beszéd* is fenn van : „felemeli a hangját”. Régi „fenszó” (hangosan kiejtett szó, de jelenthet tiszta, fényes szót is), „fenszóval beszél”, s ma is gyakran hallani : „fennen hangoztatja”.
- 6) *Ha valami kiemelkedő, magas*, akkor feni, ebből a fenyő szó : magasan nő.
- 7) Érdemes megemlíteni itt az ismert székely „lófő” megnevezést, mely magasabb rangú székelynek jár. E szónak – a hiedelmekkel

ellentétben – semmi köze sincs a lóhoz. Itt a ló szó azonos a sumér lu = ember szóval. Vagyis lófő = emberfő, azaz főember. Valójában tükörfordítása a régi lugal („emberrnagy“ = főember) szónak, melyben „gal“ = nagy, magas, innen a góla (gólya : hosszú lábú), góliát, gór = hosszú, magas, magasra felnyúlt, régi górlábú = hosszú lábú, góre (régén : magas helyre épített kaliba) stb. szó.

Lugal, lófő alap gondolatával, s a szó szerkezetével azonos a háznagy, táborszernagy szó is.

III. A FE GONDOLATÁNAK TOVÁBBI ÁGAI

A fa, fű, fi (ógörög ue. : poo, phü, phi [πoo, φυ, φι]) szavak is pontosan azonosak e fe ősgyökkel, s fe-nek, felfele tartó, növvő értelmében : „cseperedő”, felemelkedő, kiemelkedő, sarjadzó. Épp ezért a „sarjadzó”, „fejlődő” jelenthet kicsit, picit, csekélyet is, pl. fióka, fil-lér. Ezzel pedig meg is magyaráztuk a fe és a fű, fa, fi, fiú, fió, fióka, fial (ógörög fió(l) [φιω]), fiatal, fattyú (ógörög fitü [φιτυ]), fi fordítva if : ifjú, ív (fial), s az előbb említett fel, fenyő, fény, finom szavak egy-séges alap gondolatát, gyökük azonosságát.

Egy ide tartozó szót még hadd mutassak be külön is.

Mint ahogy a befalt valami : fal-at, az összecsapott valami: csap-at, ugyanígy a keletkezett, elősarjadt valami : fi-at > fiat. Ebből a fiat-al szó. A törp-e, tok-a módján tovább képezve a fiat szót : fiat-a. Értemé-nye a fentiekből teljesen világos : fialó, létrehozó, teremtő, keltő = költő (aki kelt : költ, a költő ugyanazt teszi, mint a kotlós : költ, kelt; a tojás is költemény). S ez a fiata szó nem csak pusztán nyelvtani lehető-ség : azonnal ismerőssé válik, ha nem f-vel, hanem ógörög módon p-vel ejtjük : fiata > poéta (ógörög fiat = poiét [ποιητη]). Ezt a követke-ző szavakban lévő rendszer is igazolja (a ragozás sem ismeretlen) : aki sarjaszt, létrehoz : fial, ógörög kiejtéssel phüó(l) [φυω], fialás, vagy fiazás ógörög kiejtéssel poiészisz [ποιησις], ha valami készített, csi-nált, az poétás : poiétosz [ποιητος], ami költői, az poétikás : poiét-ikosz [ποιητικος]. S még egy érdekesség : amit a természet hoz létre,

szintén fialás, fi, fű, miből a phüszikósz [φυσικός] fizikus szó, s innen a fizika szó is. (Hadd jegyezzem meg ismét, hogy az ógörögök-nél nem volt „s” hang, ahogyan eredetileg a Kárpát-medence őslakó-inál sem, pl. csángó édesz, cendesz, de ma is sz-szel mondjuk e jelenség maradványaként : tavasz, csupasz, retesz, kopasz [ógörög ue.], szakasz, kapasz(kodik), lyukasz(t). Ez az a híres „osz- esz-“ezés, amely az ógörögök révén vált világhírűvé. S így vált mára a leginkább az ógörögből ismert -oszisz [-οσις] -ozás, -özés-sé. Például portheszisz [πορθησις] = portyázás, pioszisz [πιοσις] = piázás, azaz pi-ozás.)

V. FE - FEH

A fe, fő, fi, fű, fa ősgyökben tehát a magasság fogalma rejlik. Hogy aztán e fe ősgyökből végül is miként adódik a fehér szó, annak megértéséhez egy újabb kis szótörténeti kitérőt kell tennünk.

Alapszavainkat ma két változatban használjuk : ló-lov, kő-köv, tó-tav, ró-rov, hó-hav stb., s ez mindegyik alapszóra igaz. A kettősség abból adatik, hogy nem ló, kő, tó, ró, hó az eredeti kiejtés – miről a bevezetőben már szóltunk –, hanem : lou, köü, tou, rou, hou stb. Ez a szóvégi u, ü (sokszor i, ö) pedig vagy kiesett (s ekkor az előtte lévő magánhangzó hosszúvá vált), vagy legjellemzőbben j, v, h hanggá vált mára, pl. csángó bihal = bivaly, avagy dió-dijó-divó, de a további, j > s > sz módosulat is előfordul, pl. fejlík > feslík > foszlík).

Vegyük példának a lou szót :

A lou u-ja kiesett : ló.

A lou u-ja v-vé vált : lov, pl. lova.

A lou u-ja j-vé vált : lój, pl. lója (= lova).

A lou u-ja h-vá vált : loh, pl. lohol.

(Megjegyzés : mindebből kitetszik, hogy a ló szó azonos azzal az ősgyökkel, amely a lót-fut, lódít, lódul, lohol, lovall, lők, lendít stb. szavakban áll, vagyis a lou, ló szó értelménye : száguldozó, loholó. Az ősgyök ro, ennek r > l változata : lo, vagyis roh = loh.)

A lou ősgyökkel azonos életű a tárgyalt fe, kettőzött magánhangzóval feü (vagy fei, feő) ősgyök is :

A feü ü-je kiesett : fe, fõ, fi, fû, fa

A feü ü-je v-vé vált : fõv, ebbõl a fõveg szó

A feü ü-je j-vé vált : fej (fõnév)

A feü ü-je h-vá vált : feh

Könnyű belátni, hogy az efféle „változatok egy témára” nem keletkeztek egy csapásra, hanem a második magánhangzó egyszerűen kiesett, vagy valahol j-vé, máshol, máskor v-vé, talán megint máshol h-vá vált. Ez okból azonos pl. a tunya és a tohonya szó. Így aztán a különböző helyeken gyakorta nem egyazon szerkezetű s sokszor nem pontosan azonos jelentésű szavak keletkeztek az egy és ugyanazon gyökök eltérő kiejtési változataiból. Ám a létre jött, s meggyökeresedett szavak számottevő része aztán szétterjedt az egész nyelvterületen. (A mai magyar nyelv ugyanis kettőnél több magyar nyelvváltozat keveréke, amit jól mutatnak az ilyen azonos jelentésű szavak : pillangó-lepke, év-esztendő – mindegyik kifogástalan magyar szó.) E több ágon, és egymástól jobbra függetlenül zajlott, azután összefutó folyamat(ok) következménye, hogy ma zavart okoz, ha felcseréljük az eredeti, díszítő u, ü-ből keletkezett v, j, h hangokat. Például nem szokás fejeget, feheg-et mondani a fõveg szó helyett, bár a fejeg ma tisztában mutatja az eredeti szóalkotói szándékot (fej-eg), mint a fõveg.

Még egy példa, melyet itt már nem részletezek : a legelemibb értelmében csupán csak ide-oda mozgást, működést, áttételesen cselekvést jelentő mou-méi ősgyökből lett a méh és a műv – e párossal pontosan egyezik a német Mache s az angol mov –, épp úgy, mint a fent látott lou : loh, lov és feü : feh, fõv szavak esetében. Ezt pompásan igazolja, hogy például Kórógyon méives a méhes, ám régi palócosan épp fordítva : kőmíhes a kőműves. De már nem is sejtjük, hogy mi okból volt felcserélhető a méh és a műv gyök, holott egy és ugyanazon szó – eltérő kiejtéssel. Egyedül csak a művész, míves, művel, működik szavak egyazon alap gondolata dereng, de az már alig, vagy sehogy, hogy e szavak mou gyökéből van a munka, eredetileg moga, muka szó is.

Hasonlatos úton-módon homályosodott el a fehér szó valódi jelentése is.

VI. FEHER

Az -er, végső soron az -r csak segédhangzó, lágy társa az -l.

A Czuczor-Fogarasi szótárból idézve : „/.../ tek-er, hev-er, kev-er, ismé-r, dicsé-r, igé-r. Ezen r képző a szervrokon lágyabb l-nek erősebb, hatályosabb társa. Valamint az elme, eszme törzsekből lett a lágyabb : elmél, eszmél; úgy az isme, dicse szókból a keményebb ismér, dicsér.“

A magasság fogalmát tartalmazó fe, feü ősgyököt ezzel az -r segédhangzóval bővítve : feüer.

Feüer a már tárgyalt ü > h változással : fehér, mai kiejtéssel : fehér, j-s változata : fejér.

A fehér, fejér szó pontos jelentését ma nehéz körülírni, mert zavaróan sokféle jelentése alakult ki az -r, -er toldaléknak. Pl. a kör szó teljesen ugyanaz, mint a kövér (mert ker, kör alakú), ám ugyanez a kever szó is : egyaránt körbe fordulás a lényeg. De a kövér-t jezőnek, a kever-t igének, a kör-t főnévnek értelmezzük ma, egykor azonban nem voltak szófajok. Csak kései jövevények, a romlás virágai. Ez nehezíti az eredeti jelentés megadását, megértését.

Így végül meg kell elégednünk annyival, hogy a fehér szó jelentése : a legfelsőbb fokon tartózkodó (ez esetben a világosságról van szó).

VII. TOVÁBBI RÉSZLETEK

- 1) A Czuczor-Fogarasi szótárban : „FEH a Debreczeni Legendásoknyvben annyi mint fő, s fehképen = főképen”. Továbbá a régi magyarban : fehe, fee, fê = fej. A gyököt és jelentését illetően fontos bizonyíték még az is, hogy a kínaiak megmaradtak a csuaspsz ősgyöknél, náluk fehér = pe. Sumér pa = fe, fő, mint ve-

zető, s ma is ott áll a főnök szóban, s szintén sumér fe-er f > b :
bar = fehér.

- 2) A fehér szó régi kiejtésű feüer változata pedig pontosan azonos a német feüer (angol fire) szóval, mely ma náluk tüzet jelent, de látjuk, nincs többről szó, mint hogy „legvilágosabb”, „fényerőben a legfelső” : így értendő a tűz. (Oly sok között hasonlatos életű a torony tor gyöke is, mely régi kiejtéssel : touer, melyben lévő u a mai angolban w-vel íratik : tower.)
- 3) A fel szó f > b, v módosulattal : bel, biel és a vel, vil (mint világ, régi velág, virág (verág), virít, virrad, világos, villan) gyöke azonos e fel gyökkel, annak minden értelményével. Azaz fehér és fel, f>b, v : bel, vel szavak azonosak. (E b-s változathoz magánhangzó vesztéssel a blanka szó is). Pl. finn valkea egyaránt fehér, világos, fényes, világosság, fény, tűz, valo = világ. Tamil (dravida) villangam = villongás, vilagu = villog, vilakku = világ, p-vel : pon = fény. Héberben is b-vel : bhálag. Óhéber ferách pedig a virág szóval teljesen azonos (csak kissé „népiesen“ ejtve). A latinban az f-es változat élt : fulmen („vilmány“) = villám, fulgens = fényes, tündöklő. Fel magánhangzó vesztéssel : fl, ebből flamma = láng, tűz (flamma : vil-am-ma, akárcsak a vill-ám). De a fel gyök áll a ful-t-or = feltartó, feltámasztó szóban, melyben tehát ful = fel, vagyis a fel szó jóval a latin kor előtti.

Szintén a b-s változatot került a 400-as években mesterségesen létrehozott szláv nyelvbe : biel, bjel, bil(i)=fehér, bjelost = fehérség. A Belgrád, pontosabban Bielográd szóban is ez a bel = fehér szó áll. (A grád szóról alább, az Összegzésben szólandok.)

VIII. A JELENTÉS MÁSIK ÁGA

- 1) A legfőbb, fő hely megnevezése természetesen ugyancsak nem lehet más, mint a fenti feü-er > fehér (képzésre olyan, mint pl. a fész-er, hám-or), hiszen az eddigiekkel tökéletesen azonos a megnevezés gondolata : fenn lévő.

- 2) Feü az iránymutató l-vel (mint tú-l, el-öl) : feü-l, azaz fel. (Ma ismételve az l-t : felül, másként felső.) A mássalhangzó kiesésével megnyúlik a kiesett hang előtt lévő magánhangzó, mint pl. nöl-nő, s így lesz a fel szóból fő. Így azonos pl. a felvár és a fővár szó.
- 3) A fel szó gyakran szerepel a fokozó leg szóval társítva.
- a) A leg szó Czuczor Gergely bizonyítása szerint nem egyéb, mint el-eg > eleg, s a kezdő e kikopván lett belőle : leg. Az eleg el szótöve az előbb, első, eleinte, eleve szavakból jól megérthető. Isten Él, Éli nevével is azonos ez a gyök (eleu, elev), amiből lett díszes kiejtéssel az Allah szó is. Mindebből következően az eleg-ből rövidült leg szó jelentése : ami mindent megelőz, mindent megelőző. Él, élen lévő.
- b) A fenti, a) pontban értelmezett leg szó a fel szóval társítva : fel leg, azaz felleg. Fordítva összerakva : leg fel, ami az iránymutató l-vel tovább toldva : legfel-ül. (Példa az összetétel megfordítására : árvíz-vízár, helyszín-színhely.) Legfel fokozva : leg feli ebb, azaz legfeljebb. A fel szó l-vesztéssel : fő. Ekként lesz a legfel, fordítva : felleg szavakból legfő, illetve főleg. Ebből kitetszik, hogy a felleg (fel leg) és a felhő szó nem ugyanazt jelenti, csupán a fel alapszó és így annak alapgondolata azonos bennük, ám már ennyiből is könnyen adódik a téves „áthallás”. Felcserélődésük (pl. porfelhő – porfelleg) nyilván csak az után kezdődhetett, hogy elhomályosult e szavak eredeti jelentése.

VIII. ÖSSZEGZÉS

- 1) Fehér és fejer, s így Fehérvár és Fejérvár teljes egészükben azonos szavak. Fehérvár vagy Fejérvár jelentése : fő, azaz központi vár. A hajunkat viselő testrészünkre, a fejre gondolva egész pontosan : fej-er vár, vagyis a fej = fő egyenlőség alapján : fej vár =

fő vár. Tehát Székesfehérvár és Székesfővár egy és ugyanazon szó – eltérő, de a mélyben azonos alap gondolatú kiejtéssel.

- 2) Fellegvár csak annyit jelent, hogy magasan lévő vár, vagy a várnak kiemelkedőbb része. Semmiképp sem tévesztendő össze a Fehérvár elnevezéssel.
- 3) A VII. 3) jelű részben láttuk az azonosságot : fe-er > fer > fel > biel, bjel, bel. Ez utóbbi áll a Belgrád szóban, mely csak népies kiejtés, valójában Bielográd, Bjelográd. Eredeti nevén Fehérvár, jelzővel ellátva : Nándor-Fehérvár. Valójában Nádorfehérvár. A nádor szó pedig csak kiejtésben eltérő alakja a nagyúr szónak. (Nagyúr : az ország közigazgatási vezetője.) Végül is : a bielo, bjelo és a fehér egy és ugyanazon szó : kétféle kiejtéssel – meg lehet, akár jelentősen is eltérő korban divatozott, tehát végül is egyazon nyelv eltérő történetű nyelvjárásaiból.

Hogy világosan lássunk mindenféle fehérvár ügyben, a grád szóval is el kell számolnunk végül.

Grád = gorod : garád. Garád, gorod, grád azonos a kert szóval. De vigyázat, a ker-t úgy képzett szó, mint a han-t, cson-t, fűr-t (a t helyett d-t ejtve : föld, gond), tehát a kert szó nem egyéb, mint kiejtést könnyítő e hang beszúrásával : keret, szögediesen köret : ami körbevesz valamit. Keret zöngésen ejtve (mint ahogy ker = gör) : lett garád, gorod. Magánhangzó vesztéssel : grád, vagy gard. A pontos jelentést jól őrzi még a német : gürt(el) = öv, gürt(en) = övez(ni), övezet, karima : a kert szó épp ezt jelenti (keret). A kert szó csak áttételesen jelenti magát a bekerített helyet is : német gart-en, angol gard-en, ógörög khortosz [χορτος] = kert-osz.)

A kert szó témánkra vonatkozó eredeti jelentése pedig : földből hányt, gyepel benőtt, körülölelő védmű (gürt-en). Tehát a sokféle még ma is létező, kert végződésű helynevek (pl. Szyepanakert) alighanem mindahányan védművet, erődítést, vagyis keretet jelölnek, s nem veteményes kertet. Kör, gör szóval azonos Győr neve is, mely egyszerűen gyűr(ű)t jelent. (Rengeteg Győr van, el egészen Ázsiáig, pl. Sztálin szülővárosa : Gori).

Eszerint Belgrád : Fehérkert – fehérkeret. Ugyanaz a szó, eltérő kiejtéssel. Ejthetnénk így is : Főgarád, Főkert, Fehérkeret, Főgyűrű, Fő-

grád, Fehérgyűrű stb., lehet játszani az azonos s csupán kiejtésben eltérő szavakkal : ugyanazt mondjuk. Központi vár. Egy adott terület (avagy több vár) központi vára. A fehér színnek semmi köze ehhez – jólehet maga a szó ugyanaz, de mint láttuk, e legvilágosabb „szín“ esetében sem jelent egyebet a fehér szó, mint hogy fő, felső. Székesfehérvár pedig „székfővár”.

Varga Csaba
2007. május 10.